

ТЕОРІЯ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ: ГЕНЕЗА І СУЧАСНІСТЬ

THEORY OF TRANSACTION COSTS: GENESIS AND THE PRESENT TIME

Ірина САДОВСЬКА,
кандидат економічних наук,
Луцький національний
технічний університет

Iryna SADOVS'KA,
PhD Economics,
Lutsk National Technical University

Юлія БИХОВЕЦЬ,
Луцький національний
технічний університет

Yuliya BYKHOVETS',
Lutsk National
Technical University

Однією з основних ознак неінституціоналізму **М.Хвесик** визначає врахування специфічного класу обмежень – трансакційних витрат [1]. Проте, незважаючи на їх вагомість і значимість у глобалізації економічних процесів, деякі аспекти теорії трансакційних витрат досліджені недостатньо. По-перше, існує невизначеність походження цих витрат. По-друге, немає жодних вдалих спроб побудувати загальну модель трансакційної поведінки, що обмежує прикладне значення теорії лише порівняльним аналізом економічних організацій. По-третє, коло застосування концепції трансакційних витрат найчастіше обмежується підприємствами та окремими ринками, тоді як вони суттєво впливають на розвиток національної економіки в цілому та його циклічний характер зокрема. Видатні вчені – **Дж.-М.Кейнс, К.Маркс, А.Хансен, Р.Харрод, Дж.Хікс** – детально вивчали економічні цикли і загалом дійшли висновку про нерозривний зв'язок між кризами, споживанням, заощадженнями, інвестиціями і намірами виробників. Водночас не отримав належного висвітлення зв'язок між кризами і психологічними аспектами поведінки споживачів. Ігнорування теорії трансакційних витрат призводить до помилок у макроекономічних моделях [2-19].

Особливості існування фірми на ринку привернули увагу економістів у кінці XIX – на початку XX ст. Як результат, в економічній теорії з'являється нова парадигма – інституціоналізм, який розглядає відносини суб'єкта господарювання з різноманітними суспільними інститутами. Серед засновників напряму виділяють **Т.Веблена, У.Мітчелла** та **Дж.Р.Коммонса**. Останній вводить у науковий вжиток поняття «трансакції» (угоди, контракту), що послужило відкриттям і розвитку теорії трансакційних витрат.

Вперше висловив припущення про існування витрат на координацію ринкових відносин американський економіст **Р.Коуз** під час однієї зі своїх лекцій у Лондонській Школі економіки в 1932 році. У 1937 він опублікував статтю «Природа фірми», у якій акцентував увагу на тому, що кожного разу при укладанні угоди «необхідно проводити переговори, здійснювати нагляд, налагоджувати взаємозв'язки, ліквідувати розбіжності», що в свою чергу зумовлює додаткове витрачання коштів. Такі витрати Р.Коуз називає «витратами використання ринкового механізму» або «витратами ринкових трансакцій» [19].

Поняття «трансакційні витрати» було запропоноване **К.Далманом** у статті «Проблема зовнішніх ефектів» (The Problem of Externality, 1979 рік) – як витрати збору й обробки інформації, проведення переговорів і прийняття рішень, витрати контролю та юридичного захисту виконання контракту. За іншими версіями, термін вперше було застосовано в 1950 році в маловідомій праці **Дж.Маршака** «Рациональна поведінка, невизначеність та вимірювана корисність». У ній автор пов'язує «так звані трансакційні витрати» з використанням ресурсів для забезпечення процесу обміну [3, с. 228].

Можна припустити, що феномену існування трансакційних витрат як особливого виду затрат декілька сотень років. На ранніх етапах розвитку суспільства, коли операції з обміну були примітивними й обмеженими розміром общини чи племені, витрати на здійснення трансакцій були нульовими.

Поглиблення суспільних зв'язків та розвиток ринкових відносин зумовили ускладнення співпраці суб'єктів господарювання. Між ними виникає «тертя», яке щоразу необхідно долати при укладанні угоди. Продавець намагався реалізувати товар за вищою ціною, знижуючи при цьому витрати на посередника, доставку об'єкта, пошук покупця, переконання його в доцільності покупки. Споживач продукту навпаки був зацікавлений у придбанні за меншою ціною та отриманні максимальних вигод для себе. Обидва порівнювали свої втрати та робили відповідні висновки про доцільність (недоцільність) проведення угоди.

Ймовірно трансакційні витрати як особливий вид витрат з'явилися у XV-XVII ст. – у період епохи Великих географічних відкриттів. У цей час торгівля набуває світових масштабів, а отже, виникають додаткові затрати на успішне укладання угоди.

Підтвердженням припущення є і те, що термін «трансакції» вперше зустрічається в 1647 році. Тому, можливо, що і вираз «трансакційні витрати» випадково міг з'явитися раніше початку XX ст., наприклад, у фінансовій сфері [4, с. 570].

Чому ж тоді попри наявність об'єкта в економіці, питання існування такого роду затрат не розглядалося тогочасними економістами. Справа в тому, що до XIX ст. в науковій теорії домінували погляди представників класичної школи. **А.Сміт, Д.Рікардо** та їх послідовники розглядали ринок як досконалий механізм. Аналізуючи технологічні й фізичні обмеження ресурсів, вони припускали наявність повної, достовірної та доступної інформації про ринок, вважали нульовими витрати на здійснення продажу й закупівлю продукції, не враховували затрат на здійснення угод. Класики відкидали існування певних суспільних інститутів, які перешкоджають миттєвому обміну товарів і послуг без будь-яких витрат.

Обмеженість поглядів тогочасних науковців спричинила «часовий лаг» між періодами появи трансакційних витрат у діяльності суб'єктів господарювання та розвитком теорії, яка пояснила б причини їх існування (див. **рис. 1**).

Ідеї, висунуті Р.Коузом, супроводжувались тривалими науковими дискусіями на сторінках журналу «American Economic Review», починаючи з кінця 40-х років. Постулати теорії були розвинені послідовниками **А.Алчіаном, Й.Барцелем, Дж.Б'юкененом, Г.Демсетцом, У.Меклінгом** та іншими.

У 1960 році Р.Коуз опублікував нову статтю – «Проблеми соціальних витрат», яка вивела проблематику трансакційних витрат на новий напрям досліджень. У цей час з'являються праці таких науковців, як **К.Ерроу, Дж.Стіглер, О.Вільямсон** та **Д.Норт**. Ці вчені вийшли на наступний рівень абстракції, об'єднавши в одну категорію витрати функціонування фірми та ринку і протиставивши їх трансформаційним затратам (на виробництво продукції) [3, с. 225].

Американець Д.Норт розглядав трансакційні витрати як плату за неефективність прав власності й підкреслював у своїх дослідженнях, що якщо такі затрати дорівнювали нулю, то учасники ринку завжди б мали у своєму розпорядженні точні моделі дій [7].

Розвиваючи аналіз Р.Коуза, багато економістів зосереджують увагу на виділенні різноманітних видів затрат, які виникають при здійсненні трансакцій, наприклад: О.Вільямсон робить акцент на витратах опортуністичної поведінки; Дж.Стіглер – на витратах отримання інформації; М.Дженсен та У.Меклінг – на витратах, що виникають у межах відносин «поручитель – виконавець»; А.Алчіан та Г.Демсетц – на координації між різноманітними ресурсами у процесі виробництва, а Й.Барцель – витратах вимірювання.

Проте впродовж наступних п'ятдесяти років подальший розвиток теорії не відбувався. Відновлення досліджень у цій сфері розпочалося в 90-х роках минулого століття. У цей же час теорія трансакційних

У статті розглядаються актуальні питання генези теорії трансакційних витрат та окреслені напрями її розвитку на сучасному етапі глобалізації економічних процесів в умовах обмежених ресурсів, прав і свобод, що породжує невизначеність і кризові явища.

The current issues of transaction costs' theory genesis are observed. The trends of its development at the present stage of economic processes globalization in the conditions of limited resources, rights and liberties that generates uncertainty and crises are outlined.

Рис. 1. Хронологія виникнення трансакційних витрат та їх теорії

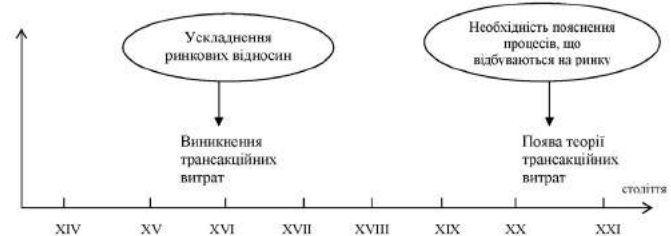
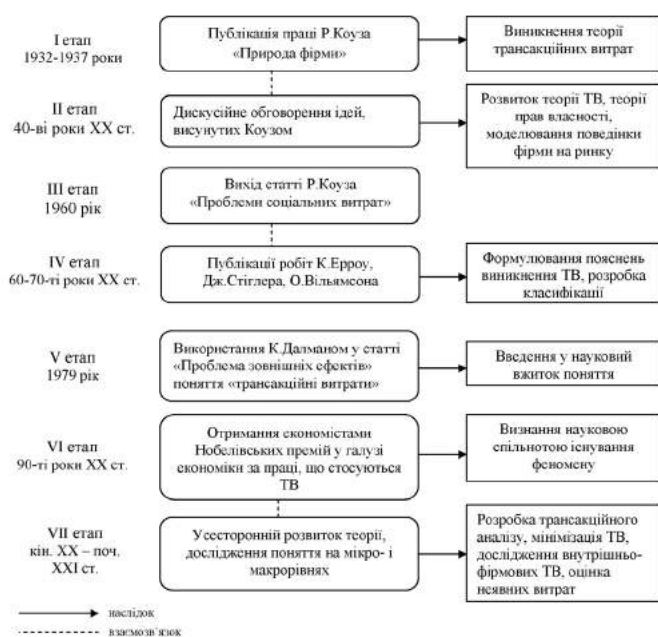

Рис. 2. Етапи розвитку теорії трансакційних витрат

витрат починає розвиватись у пострадянських країнах, що пов'язано насамперед з генезисом вільних ринкових взаємовідносин між суб'єктами господарювання.

Першим науковцем, який піддав аналізу трансакції на теренах колишнього Радянського Союзу, був **Р.Капелюшников**. У 1990 році він опублікував книгу «Економічна теорія прав власності: методологія, основні поняття, коло проблем», яка перетворилась на «настільну» для більшості науковців, які нині працюють у цьому напрямі.

Етапи розвитку теорії трансакційних витрат можна представити у вигляді блок-схеми, яку зображено на **рис. 2**.

В Україні питання існування трансакційних витрат не лише загалом на ринку, а й на рівні підприємств почали підніматись лише на початку XXI століття, а їх облік – приблизно через десять років по тому.

Більшість праць стосуються визначення сутності поняття «трансакційні витрати», їх класифікації та впливу на економіку держави чи функціонування на ринку підприємства (див. **табл.**).

Деякі з авторів піднімають питання оцінки затрат та їх відображення в первинних документах. Проте вперше заявив про необхідність досліджень облікового виміру трансакційних витрат видатний вчений у сфері облікової науки **Г.Крейцев**, акцентуючи увагу на визначенні сутності та класифікаційних ознаках як основи методології обліку, контролю й аналізу в управлінні підприємством в умовах глобалізації [8].

Тлумачення поняття «трансакційні витрати» багате на суперечності та розбіжності. Історично це зумовлено наявністю двох підходів до їх пояснення – прав власності й неокласичного, які розвивались незалежно один від одного.

Перша теорія не передбачає різниці між фірмами, ринками, домогосподарствами та іншими структурами. Вона зосереджується на ролі трансакційних витрат у визначенні розподілу прав власності, тобто законів, правил, соціальних звичаїв та організацій, які спонукають до певної поведінки.

З точки зору неокласичного підходу трансакції існують скрізь на ринку та можуть виникати під час передачі будь-яких прав, тому що учасники обміну мають знати один одного, спілкуватися й обмінюватися. Вважається, що примусові витрати всередині фірми не є трансакційними. Вони складаються з тих, що виникають між фірмами або індивідами внаслідок ринкового обміну [10, с. 117].

З іншого боку, багатоманітність трактування спричинена значною роллю трансакційних витрат у поясненні економічних процесів. Так, на макроекономічному рівні їх розглядають як витрати експлуатації економічної системи, а на мікрорівні – як затрати, що виникають через опортуністичну поведінку суб'єктів господарювання, витрати на прийняття рішень, розробку планів та організацію майбутньої діяльності підприємства. Окрім того, їх частка в загальній структурі витрат показує рівень свободи економіки країни та підприємства загалом, ефективність роботи управлінського персоналу тощо [11; 12].

На перший погляд, трансакційні витрати безпосередньо пов'язані з договірним процесом (трансакціями). Проте, на нашу думку, їх існування зумовлене обміном між індивідами правами власності в умовах невизначеності.

Таблиця. Основні аспекти досліджень трансакцій вітчизняними науковцями

Автор	Тема дисертації, рік	Що вдосконалює						
		Трактування	Класифікація	Оцінка	Управління	Методика обліку	Значення в економіці	Інші аспекти
1	2	3	4	5	6	7	8	9
С.Архиреев	Трансакційні витрати в умовах ринкової трансформації, 2002	+	+				+	
Л.Базалієва	Управління трансакційними витратами підприємства, 2004		+	+	+			
М.Вергуненко	Динаміка трансакційних витрат країни в процесі її регіональної інтеграції (на прикладі Європейського Союзу), 2008	+	+				+	
О.Власенко	Управління трансакційними витратами в агробізнесі, 2009	+	+		+			
Т.Власенко	Забезпечення ефективності менеджменту персоналу за рахунок управління трансакційними витратами, 2011	+	+		+			
Н.Волоснікова	Трансакційні витрати інноваційної діяльності в умовах ринкової трансформації, 2008	+			+			
Н.Губанова	Особливості трансакційних витрат в інформаційній економіці, 2009	+	+				+	
Г.Дугінець	Регулювання трансакційних витрат міжнародної економічної інтеграції, 2007	+	+				+	
О.Євтушенко	Трансакційні витрати в економіці послуг, 2010		+				+	+
Я.Зінченко	Трансакційні витрати формування та розвитку фондового ринку, 2004	+	+				+	
С.Кузьминов	Трансакційні витрати: механізм формування та впливу на економічні цілісність, 2001	+	+				+	+
Г.Макухін	Оцінка трансакційних витрат підприємства, 2005		+	+				
Т.Семенова	Трансакційні витрати іноземного інвестування в Україні та шляхи їх скорочення, 2001		+				+	+
О.Тарасенко	Інституційний аналіз трансакційних витрат у корпоративному управлінні, 2008							+
О.Шепеленко	Управління трансакційними витратами в економіці України, 2008	+	+	+	+	+		+
Ж.Ющак	Бухгалтерський облік і контроль трансакційних витрат: теорія і методика, 2010	+	+	+	+	+		

Рис. 3. Місце трансакційних витрат у загальній структурі затрат підприємства

Коли один суб'єкт господарювання передає іншому право на володіння й розпорядження певним активом, виникають контрактні відносини. У такому разі трансакційними, за визначенням **В.Бондарева**, будуть усі затрати, що пов'язані з веденням переговорів і прийняттям рішень, контролем та юридичним захистом виконання контрактів в умовах ринку, а також втрати, що можуть супроводжувати договірний процес [13].

Якщо економічний агент підтверджує своє право власності, то він не вступає в жодні контрактні відносини, проте повинен захищати його від третіх осіб. Побоюючись, що інший суб'єкт господарювання або державний інститут порушить його провласності, підприємство витрачає кошти на юридичний та фізичний захист активу (патентування, утримання охорони приміщень, системи сигналізації тощо).

А.Шастітко розглядає витрати на трансакції як відносно цінні ресурси, які використовуються для планування, адаптації та контролю за виконанням завдань у різних структурах, які впорядковують відносини між економічними агентами, що обмінюються правами власності [14, с. 559].

Об'ємно трактує трансакційні витрати **С.Архієреєв**. Розглядаючи їх як економічні, що включають невидні витрати (втрати), які визначаються за альтернативним принципом, він визначає поняття як сукупність втрат, що виникають при обміні правами власності, і затрат, призначених для зменшення цих втрат. У вітчизняній економічній літературі дане трактування є майже класичним, оскільки враховує як кількісні затрати, які мають грошовий або інший вимірник (трудова), так і невидні (приховані) – які не піддаються розрахунку [15]. У більш широкому сенсі розглядає трансакції **О.Шепеленко**. У її працях трансакційними є витрати, що пов'язані з підготовкою, укладенням і обслуговуванням контрактів, подоланням прихованого і відкритого опортунізму, різноманітних бар'єрів у реалізації контрактів і післяконтрактним обслуговуванням, з функціонуванням державних і суспільних інститутів та інституцій, які притаманні ринковій економіці на всіх рівнях ринкових і державних відносин [16].

Важливо розуміти, що трансакційні витрати виникають лише в результаті взаємовідносин між суб'єктами господарювання та не пов'язані з процесом фізичної зміни матеріалу. Вони є складовою загальних затрат підприємства, частиною витрат взаємодії та тісно пов'язані з витратами обміну та виробництва (рис. 3).

З огляду на це науковці роблять спроби пояснити поняття з позиції обліку та управління. Такий підхід застосовує **Ж.Ющак**. На його думку, це специфічні витрати з налагодження угод обміну й відносин як всередині підприємства, так і зовнішніх взаємодій, пов'язаних з пошуком інформації, веденням переговорів тощо [17].

О.Власенко виділяє такі домінуючі підходи у визначенні поняття трансакції:

- інформаційний і правовий аспекти виникнення ТВ;
- концепція економічних витрат, яка передбачає розподіл на втрати і витрати, що необхідні для попередження та/або подолання цих втрат;
- інституційна природа явища, тобто зумовленість існування трансакційних витрат факторами загальнонаціонального характеру [18].

Ефективне управління будь-якими витратами в цілому і трансакційними зокрема можливе лише за умов існування інформації про їх розподіл за видами. За період дослідження проблематики трансакцій науковцями запропоновано близько 30 класифікаційних ознак, за якими виділено понад 80 видів витрат. Найзагальнішою та однією з найперших є класифікація трансакційних витрат за етапами здійснення угоди, що була запропонована О.Вільямсоном. Їх відповідно поділяють на *ex ante* (до обміну) та *ex post* (після обміну).

Поділ трансакційних витрат за походженням на зовнішні та внутрішні є пріоритетним напрямом розвитку сучасної теорії. Інформація про внутрішні трансакції необхідна керівникам, власникам чи аудиторам при оцінці ефективності діяльності систему менеджменту підприємства. Їх високий рівень може свідчити про непорозуміння між ланками управління, помилки керівника під час прийняття рішень та може призвести до зміни організаційної структури фірми. Тому набуває актуальності питання їх оцінки й відображення у внутрішній звітності підприємства. Таким чином, можемо виділити певні характерні риси трансакційних витрат:

- інформаційний характер, який проявляється в подоланні підприємствами непрозорого інформаційного простору;
- правовий характер, що зумовлений нерозривним зв'язком з процесом укладання господарських договорів, набуттям та розпорядженням правом власності;
- інституційна природа явища, тобто існування витрат зумовлене не лише діяльністю підприємства, а й факторами загальнонаціонального характеру.

ВИСНОВКИ

Введення в економічну науку поняття «трансакційних витрат» вважається значним теоретичним досягненням, адже завдяки йому визнано затратність взаємодії суб'єктів господарювання на ринку. Недаремно вважається, що Р.Коуз розв'язав одну з найскладніших проблем дійсної економіки ХХ ст. – знаходження оптимуму між «свідомим контролем» мікро- й макроекономіки та їх ринковим регулюванням.

Водночас розвиток теорії триває й сьогодні. Трансакційні витрати досліджуються у сфері інновацій, найманій праці, внутрішньофірмовому аспекті. Набуває значення питання обліку таких затрат та відображення їх у первинних бухгалтерських документах і звітності з метою проведення аналізу їх формування та прийняття рішень про майбутню діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хвесик М.А. Фундаментальні передумови вдосконалення інституціонального забезпечення природокористування в сучасних умовах / М.А.Хвесик // Економіст. – 2010. – № 8. – С. 5.
2. Лысенко Л.И. О сущности и классификации трансакционных издержек / Л.И.Лысенко, Е.И.Сухенко // Вісник СевДТУ. – 2008. – № 92. – С. 134-138.
3. Шигун М.М. Бухгалтерський облік трансакційних витрат: проблеми визначення поняття та класифікації / М.М.Шигун // Міжнародний збірник наукових праць. – 2009. – № 2 (14). – С. 224-234.
4. Klaes M. The birth of the concept of transaction costs: issues and controversies / M. Klaes // *Industrial and Corporate Change*. – 2000. – № 9(4). – P. 567-593.
5. Олейник А.Н. Институциональная экономика / А.Н.Олейник. – М.: ИНФА-М., 2002. – 416 с.
6. Николаева Е.В. Эволюция взглядов на проблему трансакционных издержек / Е.В.Николаева // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – № 1. – С. 56-61.
7. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. сангл. А.Н.Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З.Мильнера. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с. – (Современная институционально-эволюционная теория).
8. Кирейцев Г.Г. Глобализация экономики и унификация методологии бухгалтерского учета / Г.Г. Кирейцев // Научный доклад. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Житомир / ЖГТУ, 2008. – 76 с.
9. Садовська І.Б. Історичні аспекти теорії трансакційних витрат і її вплив на розвиток управлінського обліку / І.Б.Садовська // Збірник наукових праць ЛНТУ. – 2010. – № 7 (28).
10. Садовська І.Б. Сутність і класифікація трансакційних витрат як об'єкта обліку / І.Б.Садовська // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 7. – С. 116-119.
11. Зарудна Н.Я. Вітчизняний та зарубіжний досвід класифікації витрат на постачання та їх відображення в системі обліку / Н.Я.Зарудна // Збірник наукових праць ЛНТУ. – 2011. – № 8 (29).
12. Власенко Т.А. Забезпечення ефективності менеджменту персоналу за рахунок управління трансакційними витратами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / Т.А.Власенко. – Харків, 2011. – 21 с.
13. Бондарев В.В. Основи засади управління трансакційними витратами [Електронний ресурс] / В.В.Бондарев. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/17_AND_2011/Economics/7_89683.doc.htm.
14. Шастітко А.Е. Новая институциональная экономическая теория / А.Е.Шастітко. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.
15. Архієреєв С.І. Трансакційні витрати в умовах ринкової трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. екон. наук: спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / С.І.Архієреєв. – Харків, 2002. – 34 с.
16. Шепеленко О.В. Управління трансакційними витратами в економіці України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. екон. наук: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О.В.Шепеленко. – Донецьк, 2008. – 43 с.
17. Ющак Ж.М. Трансакційні витрати у вітчизняній обліковій системі: ХХІ століття – нове уявлення майбутнього / Ж.М.Ющак, С.І.Мельник // Міжнародний збірник наукових праць. – 2009. – № 1 (13). – С. 1-9.
18. Власенко О.П. Управління трансакційними витратами в агробізнесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / О.П.Власенко. – Житомир, 2009. – 21 с.
19. Coase R.H. The nature of the firm / R.H.Coase // *Economics*. – 1937. – V.4(5).